

EVARIST ARNÚS I FERRER: UN BANQUER BARCELONÍ AMB PROPIETATS A BADALONA

ÀNGELS SOLÀ I PARERA

F

View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk

brought to you by CORE

provided by Revistes Catalanes amb Accés Obert

resultar familiar a un públic mitjanament culte prou ampli. La base de la seva relativa popularitat rau en el fet que fos el banquer borsari més important de la Ciutat Comtal des dels anys 1860 fins a la seva mort, activitat que —combinada amb altres facetes— el va convertir en un dels prohoms de la Restauració. Tanmateix en la història de Badalona és més conegut pel palauet amb un magnífic jardí que hi va tenir i que hom ha intentat d'adquirir per a la ciutat.

Aquesta propietat és el nucli central de la gran finca que Arnús va posseir a Badalona i el situà entre els principals propietaris del municipi. Aquest tipus de vinculació entre Barcelona i Badalona, és a dir la que establien els burgesos barcelonins en comprar masos i terres en els termes municipals més propers a Barcelona, tenia ja una llarga tradició quan, el 1859, Arnús adquirí el badaloní mas Solei.

Una de les típiques inversions que feien els grans comerciants barcelonins en el segle XIX —i també abans— era la d'adquirir una bona propietat en el pla de Barcelona, el Baix Llobregat o el Maresme —ben a prop de Barcelona—, la qual cosa responia a diferents finalitats. En primer lloc, l'operació tenia un objectiu econòmic, car era un bé refugi que es podia oferir com a garantia en cas de demanar un préstec o de dedicar-se al negoci bancari, i en última instància es podia vendre si la cosa anava maldada. En segon lloc, la possessió

Evarist Arnús, 1887 (Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs).

d'aquest tipus de bé conferia estatus i autoritat, car la seva propietat era tot un símbol de solidesa econòmica i poder social. En últim terme, la finca esdevenia el lloc d'estiueig de la família, on aquesta gaudia dels plaers del camp i de la vida sana i tranquil·la. Per això, i donat el fort caràcter simbòlic d'autoritat i estatus que tenia l'immoble, normalment s'hi feien obres d'embelliment que transformaven les velles masies en torres envoltades de magnífics jardins. Aquest fou el cas de ca l'Arnús, a Badalona.

Menys coneguda, encara que no menys significativa, és la faceta de filàntrop i mecenes que va desplegar Evarist Arnús, la primera sobretot a Badalona, al llarg de la seva vida. Aquestes activitats —l'econòmica, la filantròpica i la de mecenatge— es complementaven estretament, de manera que el convertiren en un prohoms que assolí, a més a més, una prou bona parcel·la de poder polític. Potser l'expressió més significativa de fins on el portà aquesta suma de poders es troba en el fet que la família reial visités la finca de Badalona quan es desplaçà a Catalunya amb motiu de l'Exposició Universal de Barcelona, el 1888.

Feta aquesta presentació, vegem amb més detall la biografia d'Arnús, sobretot en el que respecta als seus vincles amb aquesta població.

Notes sobre una vida

Evarist Arnús, nat a Barcelona el 1820, era nét d'un notari d'origen francès i fill d'un comerciant afincat a Barcelona (Andreu Arnús i Pujol), la mort del qual portà el seu fill a treballar el 1840, un xic prematurament, d'ajudant d'arxiver a l'Ajuntament de Barcelona. Així, doncs, va estudiar, com també ho va fer el seu germà Manuel (Tremplé 1813-Madrid

1879), que fou un metge destacat en el camp de la hidroteràpia. El 1846 Evarist fou admès en el cos dels corredors reials de canvi, és a dir que esdevingué agent de canvi i borsa. Aquesta era una activitat mercantil de caràcter semipúblic i registral que, segons que havia establert el codi de comerç del 1829, només permetia actuar d'intermediari bancari sense poder intervenir directament en el negoci creditici. La seva activitat va discórrer en el que es denomina la banca de serveis.

Quan a partir dels anys 1850 començà a dinamitzar-se el mercat de valors en aparèixer cada cop més societats anònimes, Arnús orientà part de les seves operacions vers aquest camp en el qual arribà a destacar notablement².

El corretatge fou la via que emprà Arnús per esdevenir banquer borsari, activitat que no se cenyia només a comprar i vendre accions i deute públic, sinó a assessorar els clients sobre el mercat de valors i a facilitar-los els mitjans per fer aquests tipus d'inversions. El banquer borsari també tenia cura dels valors i vetllava per la bona rendibilitat de la cartera dels seus clients. El prestigi personal, reforçat amb un patrimoni sòlid, era el principal avalador de les operacions que feien aquests banquers ja que responien amb el peculí propi de les possibles pèrdues. En el cas d'Arnús és clarament perceptible aquesta condició, car el 1891, després de la seva mort, el seu patrimoni immobiliari representava el 60% dels actius del negoci borsari que menava, si bé es tractava d'una conjuntura especial a causa de la crisi que patia llavors la banca d'Evarist Arnús. S'ignora a quina proporció podia haver ascendit aquesta fracció de béns quan no existiren tals circumstàncies.

Per poder vendre paper del deute i accions, a Arnús li convenia projectar-se públicament per tal d'acostar-se a com més

clients millor. Per això fou un home present en moltes de les associacions que començaren a proliferar a Barcelona des de final dels anys 1840. Així, fou membre, per exemple, de l'Asociación de Amigos de las Bellas Artes. D'altra banda, el 1848 entrà com a soci en el Cercle del Liceu, tant per les seves afeccions musicals com perquè era un club (de caràcter extremadament elitista) on fer coneixences i tractes necessa-

ris per al seu negoci. Ramón de San Pedro diu que hi anava cada dia, i rebia notícies de com anava la borsa mitjançant un noi que li portava informació i a través del qual trametia ordres. Tanmateix aquest no era el millor lloc, ni per a ell ni per a cap altre corredor, per desplegar la seva activitat borsària. Els calia un local propi i per això crearen el Casino Mercantil, o Borsí, constituït el 1860 en gran part gràcies a la intervenció d'Arnús.

Panoràmica de la torre Arnús, des del barri de la riera Canyadó, 1952 (Museu De Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs).

Al llarg de la seva vida Arnús adquirí un gran nombre de béns immobles, en diferents punts geogràfics, de vegades fins i tot més enllà de les terres catalanes. Les compres es concentraren en tres moments i en cert tipus d'operacions. Les començà amb força els anys 1858-60 amb una sèrie d'adquisicions i millores a les finques, les quals estaven situades a la ciutat vella de Barcelona i a Badalona.

El segon pas es desenrotllà a partir de 1864, quan s'interessà en la construcció de l'Eixample, tant des del punt de vista de la inversió en terrenys, com en la construcció d'un palauet per a residència pròpia. Per últim, en els anys 1880 —i en particular entre 1882 i 1884, és a dir durant i a continuació de la febre d'or— culminà les adquisicions i inversions fetes a Badalona i també en va fer en alguns termes veïns del Maresme i el Vallès Oriental; a més a més, intervingué de nou en el negoci immobiliari de l'Eixample barceloní. En aquesta dècada també adquirí immobles en terres de Lleida, concretament a Anglesola.

A més a més, Arnús va fer dues altres adquisicions, ben particulars per cert. El 1884 comprà 1/15 part de les salines d'Imón i Olmeda, al partit de Sigüenza, Guadalajara. D'altra banda, des de data desconeguda tenia dues cases a París en el barri de la borsa. Ramón de San Pedro ja va mencionar les anades freqüents d'Arnús a París, però res no feia sospitar que allà tingués uns béns immobles valorats en 1.551.716 pessetes, el 24,8% del valor total del patrimoni immobiliari quan ell va morir. Aquesta propietat s'ha d'entendre dins el context propi, i és que Arnús tenia una casa de banca oberta a París on negociava valors espanyols, sobretot, segurament, deute, però també devia negociar amb deute francès. A l'igual que en el cas de les cases de Barcelona, Arnús necessitava garanties immobiliàries a la

capital francesa per tal de crear confiança en ell a fi de poder obtenir estalvi vers la inversió borsària.

El patrimoni del banquer també incloïa dos altres espais propis de tota família de l'alta burgesia: el que tenia reservat al Liceu —una llotja al segon pis i una butaca a platea— i el panteó del cementiri del Poblenou, obra d'Elies Rogent, béns que no estaven valorats en fer-se l'inventari de la seva fortuna.

El patrimoni immobiliari d'Arnús, ja ho he dit abans, no s'ha d'entendre com una inversió suntuària o especulativa, sinó que era la garantia indispensable en què es basava el funcionament de la seva banca. Els béns immobles ascendien al valor de 6.246.977 pessetes repartides segons que es veu en el quadre I.

Quadre I

Propietats immobiliàries d'Evarist Arnús l'any del seu òbit (1890)		
<i>Localització dels béns</i>	<i>Valor en pessetes</i>	<i>% del patrimoni immobiliari</i>
Barcelona: Casc Antic	1.715.502	27,4
Barcelona: Eixample	1.730.437	27,7
Badalona	760.517	12,3
Maresme i Vallès	218.358	3,4
Anglesola (Lleida)	101.125	1,6
Sigüenza (Guadalajara)	127.676	2,0
París	1.551.716	24,8

Fonts: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'inventari dels seus béns (AHPB³: J.M. Vives i Mendoza, 1891: vol. I, f. 205 i ss.; vol. III, f. 595 i ss.; 1892: vol. III, f. 2010 i ss.)

Arnús un home clau de la Restauració

L'ascens socioeconòmic d'Arnús en els anys cinquanta i seixanta no deixa lloc a cap dubte, però en aquestes dècades encara no formava part de la gran burgesia de Barcelona. La seva influència en el món del gran negoci (ferrocarril, banca, assegurances, grans operacions immobiliàries) era indubtable, car com a agent borsari era una peça imprescindible per al bon funcionament de les empreses concebudes com a societats anònimes.

Tanmateix, malgrat la seva posició i influència, Arnús no passà a formar part indiscutible de l'elit de la ciutat fins als anys de la Restauració. Llavors ho va fer formant part del cercle d'Antonio López i López, el santanderí afincat a Barcelona des del 1856, un dels homes més rics i dels empresaris més dinàmics de Barcelona, i també de tot l'estat espanyol. Arnús va estar en totes les societats anònimes que aquest fundà, i ho féu com un dels principals inversors, però la seva intervenció en la societat era transitòria, car —com ja he dit— ell suscrivía accions per vendre-les després als seus clients. Fou un dels 25 accionistes fundadors del Crédito Mercantil, creat el 1863, amb l'adquisició de 50.000 accions que representen el 4% d'aquestes (tots els accionistes van subscriure'n inicialment el mateix nombre)⁴. També participà en la constitució del Banc Hispano-Americà, creat el 1876, subscriuint accions per valor d'1.877.000 pessetes. Va estar entre els 15 principals accionistes fundadors de la Compañía General de Tabacos de Filipinas, el 1883: amb el seu nebot Manuel Arnús, un dels apoderats del banc Arnús, en aquesta data posseïen 1.000 accions que representaven l'1,25 % del total⁵. Per últim també va participar en la societat de Minas de Mieres que creà el 1889 Claudi López, el fill del ja difunt Antonio López, amb 18 accionistes. Amb l'aportació de

250.000 pessetes, s'interessà en el 3,12 % dels 8 milions de pessetes fundacionals⁶.

Les estretes relacions que hi havia entre els López —primer el pare, i després també el fill Claudi— i Arnús van ultrapassar fins i tot el nivell de les relacions professionals, car Evarist Arnús escollí Claudi López Bru com un dels seus múltiples marmessors⁷.

Ni en el Sexenni revolucionari, ni abans, Arnús intervingué en la vida política, però en finalitzar aquest període el seu nom començà a tenir valor en aquest cercle. Per això, quan en el tombant dels anys 1873 i 1874 es preparà la Restauració borbònica, fou un dels 170 homes que entraren en el llistat fet per Cánovas del Castillo i Duran i Bas per posar en funcionament a Barcelona el nou sistema monàrquic⁸. Primer fou diputat provincial, pel districte de Badalona, per designació del govern provisional, però més endavant ho fou ja per elecció⁹. La carrera política d'Arnús donà un salt qualitatiu quan en els anys 1880 passà a ser senador, primer electe i des del 1887 vitalici.

Els interessos d'Arnús no tan sols estaven vinculats al cercle d'Antonio López, sinó al del *lobby* americà del qual és cert que López n'era el cap. Tot i no ser un indià, Arnús formà part del centenar de representats barcelonins de la “Liga Nacional”, creada el 1873, promuguda pel Círculo Hispano Ultramarino contra l'abolició de l'esclavitud a Puerto Rico prevista pels radicals, el 1872¹⁰. No tan sols Arnús s'oposà a aquesta llei, sinó tot el món de la borsa barcelonina, car en el seu local es va fer un míting en contra de l'abolició. D'allà va sortir una comissió que presentà les seves queixes al governador civil. Ignoro, però, quin paper va poder jugar Arnús —o els seus agents— en tot aquest enrenou. Igualment és des-

conegut el paper polític que jugà dins del partit liberal en el qual milità durant la Restauració.

La trajectòria d'Arnús culminà en els anys 1880, tant en els aspectes més importants de la seva biografia com també en altres camps. El 1884 fou president de la Casa de la Maternitat i Expòsits de Barcelona, i el 1887 fou escollit per ser membre de la Junta de Govern del Banc de Barcelona. Aquesta denominació, cal entendre-la com el reconeixement de la seva experiència i protagonisme en el sector bancari. Òbviament un home així no podia faltar en l'organització de l'Exposició Internacional de Barcelona de 1888.

L'estel d'Arnús brillava igualment en altres aspectes. Protegit per l'èxit i la fortuna, desenvolupava a cor què vols el mecenatge (l'aquarel·lista Alorda, la cantant Barrientos), el col·leccionisme (especialment de rellotges) i protegí la música, car és així com sembla que cal considerar la seva faceta de propietari i empresari del Teatre Líric a Barcelona.

Arnús a Badalona

De 1859 a 1890 Evarist Arnús va anar comprant diferents finques a Badalona. La primera adquisició fou ja important i, de fet, constituí l'eix des del qual Arnús creà el seu patrimoni al Maresme. En aquella primera data adquirí el mas Solei que comprenia unes quinze mujades de terra i una mina d'aigua que no es trobava, però, en el seu millor moment¹¹. En els dos anys següents va comprar dues vinyes més en el terme, que en total sumaren 4 mujades. El 1864, segons la cartilla valorativa de les terres del municipi, la finca tenia terres de secà, de regadiu i també ermes, que produïen cereals i vi. En aquesta mateixa data la propietat d'Arnús a Badalona ocupava la 25a posició segons l'íntegre imponible, com pot veure's en el quadre següent.

Quadre II

Els 25 principals propietaris de Badalona el 1864 (íntegre imponible dels contribuents en rals)

<i>Nom dels propietaris</i>	<i>Veïns de Badalona</i>	<i>Forans</i>
Dídac de Moixó		37.237
Josep Ventós	35.798	
Joaquim de Mena		35.121
Francesc Pujal	33.168	
marquès d'Ayerbe		32.336
Eulàlia Planas	18.774	
germans de Joan Coll		16.445
Pau Modolell	16.203	
Felip Rosés	15.317	
Ignasi de Bassols		14.757
Josep Barriga	13.659	
Antoni Renom		12.635
Onofre Bachs	12.562	
Francesc Quer		11.437
comte de Solterra		10.429
duc de Solferino		10.204
Gertrudis Banús	9.726	
Rafael Sabadell		9.453
Coloma Amigó	8.471	
Josep O. Dodero		8.352
baró de Maldà		8.294
Evarist Arnús		7.733

Font: Arxiu Històric Ciutat de Badalona. Cartilla de evaluación, 1864.

Amb l'adquisició del mas Solei, Arnús, de fet, entrà ja a formar part de la llista dels principals contribuents de Badalona, tot i que ell residia a Barcelona, on desenvolupava la seva activitat de banquer borsari. Compartia aquella posició amb 9 propietaris badalonins, i 12 de forans, bàsicament barcelonins. Entre aquests es troben 5 membres de la noblesa catalana —encara que només tres tenien títol— i el descendent d'un comerciant matriculat del segle XVIII (Bassols). Molt més interessant, però, és observar la presència de dos coetanis d'Arnús (els comerciants Francesc Quer i Rafael Sabadell) que mostren la dimensió de la pràctica que els barcelonins rics compressin una gran extensió de terres en almenys un dels pobles pròxims a Barcelona. Com ja he dit en començar aquest article, el cas d'Arnús —pel que fa a la faceta de propietari barceloní a Badalona— no és únic.

En els anys 1870 Evarist va comprar més terres a l'antiga *Baetulo*, però fou el 1883 quan culminà la configuració d'aquesta propietat. Aquest any va adquirir tres peces de terra que totalitzaren 45 mujades de regadiu. Aquest acte de compravenda té una significació especial per la qualitat tant del comprador com del venedor. Aquest fou Joaquim de Mena, membre del patriciat barceloní, amb béns a Badalona almenys des de mitjan segle XIX. A causa dels deutes que tenia acumulats amb hipoteca sobre la finca familiar, Mena es va veure obligat a vendre'n una part. El preu de venda fou de 177.084 pessetes, però de fet només se'n va quedar unes cinc mil. Així, doncs, aquí tenim un cas ben clar d'increment patrimonial d'un membre de la burgesia en ascens, i paral·lelament el d'un membre del vell patriciat barceloní que no podia aturar el seu descens socioeconòmic¹².

La darrera adquisició immobiliària d'Arnús a Badalona data del 1890, quan va comprar 8 cases al carrer del Pilar, perquè

s'hi edificà l'asil de Sant Andreu en record del fill d'aquest nom que va morir essent un infant. Posteriorment el carrer va rebre el nom d'Arnús.

En incrementar-se l'extensió i el valor de les finques, la posició que la família Arnús ocupava com a gran contribuent en aquest terme municipal òbviament anà millorant gradualment. Per això el seu nét Gonçal, el 1920, ocupava la desena posició per la contribució que pagava.

Torre Arnús, 1952 (Fotògraf Josep Cortinas. Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs).

La importància d'aquestes propietats en la vida social i política d'Evarist és indubtable, però no arribaren a constituir el 16 % del valor dels immobles que posseïa en la data del seu decés. Les cases que tenia a Barcelona assolien el major valor en aquest capítol (el 55 %) i la que posseïa a París també tenia un valor superior al computat pels immobles de Badalona i voltants, tal com pot veure's en el quadre I.

Els lligams que Evarist Arnús va establir amb Badalona foren diversos, si bé tots ells derivaven del seu caràcter de gran propietari badaloní. Així, els càrrecs polítics que Arnús va ocupar els va deure —almenys al principi— a aquesta vinculació que tenia amb Badalona. També a ella es deu que Arnús fes préstecs a l'Ajuntament (en morir Arnús, aquest li devia 1.479 pessetes), i gràcies a ella també es comprèn que el 1884 Arnús hagués estat nomenat fill adoptiu de la vila.

L'activitat filantròpica d'Arnús a Badalona va expressar-se fonamentalment de dues maneres. Una, com un dels defensors del llegat del filàntrop badaloní Vicenç Roca i Pi quan aquest fou posat en qüestió. L'altra, fou més clara, car es tractà de la creació de l'asil de Sant Andreu.

D'altra banda, Arnús va desenvolupar també el mecenatge en certs esdeveniments badalonins. Costejà l'edició de la història de Badalona de mossèn Soler, publicada el 1890, i fundà una acadèmia de música municipal; per això la banda de Badalona durant molts anys va portar el nom d'Arnús¹³.

La fama de benefactor que tenia Arnús està ben justificada. Una altra cosa, però, és explicar perquè excel·lí en aquesta pràctica (tanmateix no és aquí, el lloc de tractar aquest tema). La reputació que sobre aquest punt es guanyà ja en vida devia quedar ben refermada quan va morir en vista del munt de lle-

gats que va establir en el seu testament. Ordenà una seixantena de donacions que van recaure tant en els familiars més pròxims com en criats, masovers i empleats, així com també afectaren una sèrie d'institucions. Les quantitats oscil·laren des d'un màxim de 250.000 pessetes a un mínim de 1.000. Foren set les entitats que van rebre un llegat d'Evarist Arnús, repartides entre Badalona i Barcelona com pot veure's en el quadre III.

Quadre III

Llegats d'Arnús a institucions
(en pessetes)

<i>Destinatari</i>	<i>Localitat</i>	<i>Quantia</i>
Asil de Sant Andreu	Badalona	200.000
Junta de Beneficència	Badalona	20.000
Casa de Maternitat i Expòsits	Barcelona	20.000
Amics dels Pobres	Barcelona	20.000
Germanes de la Caritat	Barcelona	20.000
Pobres de la parròquia de la Concepció	Barcelona	5.000
Obres mateixa parròquia	Barcelona	10.000

Font: Testament d'Evarist Arnús. AHPB. Joaquim Nicolau 1891, I, fs. 118-140.

Badalona fou més afavorida per aquests llegats que Barcelona (220.000 pessetes enfront de 75.000), tot i que un major nombre d'entitats barcelonines van rebre diners d'Arnús. Aquestes xifres van consagrar la relació d'Arnús amb Badalona. Tal com era d'esperar, l'Ajuntament d'aquesta vila va respondre erigint-li un monument, inaugurat el 1895. Durant moltes dècades, a Badalona, Arnús va continuar essent un símbol dels valors burgesos i per això no ha d'estranyar ni que el monument fos enderrocat durant la guerra civil, ni que fos reedificat el 1943.

NOTES

¹. Aquest article bàsicament és la síntesi d'un treball anterior escrit amb Joan Ramon Rosés (vegeu Bibliografia). Per aquesta raó aquí es donaran només les referències bibliogràfiques i documentals imprescindibles, i les que s'han introduït de nou en aquesta versió.

². TAFUNELL, X. "Banc i mercat de capitals, 1864-1914". A *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània*. Vol. III. Barcelona, 1991, pàg. 393.

³. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

⁴. RODRIGO, M. *Antonio López y López (1817-1883), primer marqués de Comillas: un empresario y sus empresas*. Madrid: Fundación Empresa Pública, documento de trabajo 9603, 1996, pàg. 83.

⁵. *Íd.* pàg. 171.

⁶. *Íd.* pàg. 177.

⁷. En aquest punt haig de corregir l'afirmació errònia que al respecte vaig mantenir amb Rosés en el treball anterior, del 1992 (vegeu Bibliografia).

⁸. RIQUER, B. de "El conservadurisme polític català: del fracàs del moderantisme al desencís de la Restauració". A *Recerques*, núm. 11, 1981, pàg. 72.

⁹. "Filàntropos distinguidos. D. Evaristo Arnús y de Ferrer". A *El Eco de Badalona*, núm. 32, 1927.

¹⁰. MALUQUER, J. "La burgesia catalana i l'esclavitud colonial". A *Recerques*, núm. 3, 1974, pàg. 121.

¹¹. CUYÀS, J.M. "La torre de don Evaristo Arnús". A *Badalona. Boletín de Información Municipal*, núm. 71, 1977, pàgs. 6-8.

¹². AHPB. Soler i Pla, 1883, V, foli 5535 i ss.

¹³. "Filàntropos..." Op. cit.

"Evaristo Arnús, 1820-1890. Semblanza y apuntes biográficos de un badalonés ilustre". A *Revista de Badalona*, núm. 204, 1945.

Estàtua de Beethoven al jardí de la torre Arnús, [195?] (Fotògraf: Josep Cortinas. Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs).

BIBLIOGRAFIA

Asociación de Amigos de las Bellas Artes. Exposición anual de 1859. Catálogo de las obras expuestas. Barcelona, 1859.

CUYÀS, J.M. “La torre de don Evaristo Arnús”, A *Badalona. Boletín de Información Municipal*, núm. 71, 1977.

“Evaristo Arnús, 1820-1890. Semblanza y apuntes biográficos de un badalonés ilustre”. A *Revista de Badalona*, núm. 204, 1945.

“Filántropos distinguidos. D. Evaristo Arnús y de Ferrer”, A *El Eco de Badalona*, núm. 32, 1927.

MALUQUER, J. “La burguesia catalana i l’esclavitud colonial”. A *Recerques*, núm. 3, 1974.

RIQUER, B. de: “El conservadurisme polític català: del fracàs del moderantisme al desencís de la Restauració”. A *Recerques*, núm. 11, 1981.

RODRIGO, M. *Antonio López y López (1817-1883), primer marqués de Comillas: un empresario y sus empresas.* Madrid: Fundación Empresa Pública, documento de trabajo 9603, 1996.

SOLÀ, A.; ROSÉS, J.R. “Un banquer de la Restauració: Evarist Arnús i Ferrer (1820-1890)”. A *Catalunya i la Restauració. Actes del Congrés Internacional d’Història.* Manresa, 1992.

TAFUNELL, X. “Banca i mercat de capitals, 1864-1914”. A *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània.* Vol. III. Barcelona, 1991.